

Վալենտին Խաչատրյան
(ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք պատկանում են 5-18-րդ դարերին, լեզվական հարուստ նյութ են տրամադրում: Թեև դրանք մեծ մասամբ գրաբար տեքստեր են, սակայն կան միջին հայերենով և աշխարհաբարով հիշատակարաններ ևս: Ավելի հաճախ պատահում են միջինհայերենյան և աշխարհաբարյան իրողությունների խառնուրդով հիշատակագրություններ՝ գրաբարյան ձևերի գերակայությամբ:

17-րդ դարի հիշատակարանների լեզվական իրողությունների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ նրանցում գործածվել են հայերենի զարգացման տարբեր շրջափուլերի երևույթներ, այդ թվում և բարբառային իրողություններ, հաճախ նաև այլ ձևերի համաբանությամբ կամ սխալմամբ կազմված ձևեր: Առկայացած որոշ փաստեր էլ վրիպակների, ձեռագրերի աղճատման, հետագա աղավաղումների հետևանք են: Այս ամենն ավելի է դժվարացնում ուսումնասիրողի գործը՝ հատկապես նշյալ երևույթը որևէ տարածքի հատկացնելու առումով: Հարկ է նկատի առնել նաև, որ քիչ հիշատակարաններում է նշված հիշատակագրի ծագումը և, բացի դրանից, հայտնի լինելու դեպքում էլ հաճախ վկայված իրողությունները որևէ աղերս չունեն հետագայում տվյալ տարածքի համար արձանագրված համապատասխան երևույթների հետ: Հարցն ավելի է դժվարանում, երբ որ, ինչպես նկատվում է շատ դեպքերում, ձեռագրերից յուրաքանչյուրում ամեն մի հիշատակության հեղինակ նույնությամբ կամ մասամբ վերցրել է նախորդ հիշատակագրողների տեքստը՝ հավելելով միայն տեղեկություններ իր և մերձավորների մասին: Մասամբ էլ հիշատակագիրները ազդվել են իրենց գրչագրած երկերի լեզվից: Ուստի մեծ ջանքեր են պահանջվում ազդեցությունների բնույթը

բացահայտելու առումով: Այսպիսի պայմաններում առաջադիր կարևորագույն խնդիրը դառնում է նախ

այն, որ գրաբարյան կանոնավոր ձևերի համեմատ անսովոր ձևերի մեջ բարբառային երևույթները հստակորեն առանձնացվեն արհեստականորեն կամ սխալմամբ կազմված ձևերից, զանազան վրիպակներից: Ապա պետք է որոշվեն բարբառային դիտվող միավորների բարբառային հիմքերը:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ չափածո հիշատակարանների հեղինակները, հաճախ հետևելով հանգավորման կանոններին, բառերն օժտել են ոչ իրենց հատուկ քերականական ձևերով, դիմել արհեստական կազմությունների¹: Այդպիսի անսովոր իրողություններ կարելի է նկատել նաև ազատ շարադրանքում: Եթե չափածո խոսքում այն կարելի է բացատրել հանգավորման կամ բանաստեղծական ոտքերի պահպանման համար հիշատակագրի արհեստական միջամտությամբ, ապա արձակում կարող է դիտվել որպես չիմացությամբ պայմանավորված կամ էլ գրաբարյան գերճշգրտության հետևանք, որը պայմանավորված է գրաբար գրելու ձգտումով, բայց և չիմացաբար թույլ տրված զանազան սխալներով²:

Հայերենագիտությամբ զբաղվողները հայերենի զարգացման տարբեր շրջափուլերի երկերում վկայված լեզվական բազմաձևությունը սովորաբար համարում են բարբառային առանձնահատկություններով պայմանավորված: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ բազմաձևության առաջացումը և տարածումը մասամբ էլ գրավոր ավանդույթի հետևանք է՝ հիշենք, որ հատկապես միջին հայերենում տարածված և ընդունված են եղել արհեստական կազմությունները: Այդ ամենին գումարվում են նաև չիմացաբար սպրդած և ավանդաբար տարածված սխալները, գրչագրական վրիպակները և այլն:

Հիշատակագիրներից շատերը, իհարկե, հետևելով հիշատակագրության ավանդույթին, ընդունված բանաձևերին՝ հնարավորինս փորձել են պահպանել դասական

¹ Այսպիսի իրողությունների մասին տե՛ս **ՎՊ Խաչատրյան**, Քերականական արհեստական, անսովոր իրողություններ 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում (1601-1640 թթ.)՝ Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցուներ, Ե., 2012, հունիսի 14-15, էջ 142-156:

² Տե՛ս **Լ. Հովսեփյան**, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Ե., 1997, էջ 20-29:

հայերենի նորմերը, յուրաքանչյուր բառի քերականական ձևավորման ճշգրիտ պատկերը, սակայն ստույգ չիմանալու դեպքում կա'մ իրենց բարբառին հատուկ ձևեր են գործածել, կա'մ էլ այլ ձևերի համաբանությամբ կազմել անսովոր, ոչ ճիշտ ձևեր, երբեմն էլ դիմել նորամուծությունների՝ հետապնդելով տարբեր գեղագիտական նպատակներ:

Այսպիսի հանգամանքներում վկայությունն ստացած իրողությունները, ինչ խոսք, կարող էին գրական ավանդույթով տարածվել՝ հիմք հանդիսանալով նորանոր զուգաձևությունների համար:

Ձեռագրերի 17-րդ դարի հիշատակարաններում առկա են գոյականների հոգնակիական, հավաքականության, հավաքականության արտահայտման տարաբնույթ դրսևորումներ: Հատկապես հետաքրքրություն են առաջացնում հոգնակի թվով գոյականների հոլովական ձևերը:

-*Եր* և -*ներ* հոգնակերտներով բառաձևերի սեռական-տրական հոլովը հանդիպում է կա'մ արևելահայերենի նմանությամբ՝ *ի* հոլովիչով՝ **պապերին** (Բ 278)³, կա'մ արևմտահայերենին հատուկ *ու* հոլովիչով՝ **թոռներուն** (Բ 328, գրիչ՝ Սարգիս Պալախօրցի, վայր՝ Պալախօր), «և մեծ պապանցն իմ..., և **հարսներուն**՝ Ինախփաշին և Ոսկէհատին, և իմ եղբօր թոռանցն՝ Սահակին և նորաբոյս Կարապետին... (Ա 73), «**հարսներոյն**՝ Թանկհաթունին և Թանկօին» (Ա 170), կա'մ գրաբարյան *ց* հոլովակազմիչի հավելումով՝ **աբեղաներացն** (Ա 27), «**հարսներացն**՝ Քիչիխաթունին, Հոփսիմին,» (Ա 26), «սոցին **հարսներացն**՝ Նուրիխանին, Շահբեգին,... (Բ 136), «**հարսներացն** իմոց՝ Ինախփաշին և Սօլթանաղին» (Ա 143), «Դէ յիշեցէք **ղարիքներացն**, ողորմի ասացէք, Աստուած զձեզ ողորմի» (Բ 194), «Այլ և երկոսին կողմանց **պապերց** նորին՝ Միրաքին և մահտեսի Պաղտասարին, և **մամերցն**՝ Մարիամին և Շալշուքին» (Գ 101, գրիչ՝ Գասպար Ակնցի, վայր՝ Պօլիս):

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար (1601-1620 թթ.), հ□ Ա□, կազմ□ Վ□ Հակոբյան, Ա□ Հովհաննիսյան, Ե□, 1974: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար (1621-1640 թթ.), հ□ Բ, կազմ□ Վ□ Հակոբյան, Ա□ Հովհաննիսյան, Ե□, 1978: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար (1641 -1660 թթ.), հ□ Գ, կազմ□ Վ□ Հակոբյան, Ե□, 1984:

Անսովոր է *-եր* հոգնակերտ մասնիկի կցումը հետևյալ բազմավանկ բառերին՝ «ասս **պատուհասերս** եղև» (Բ 134), «**Մշակերտերս** դեռ տղեք են, կու ձանձրանան, թե շարականն ինչու կու գրես (Բ 369, Գրիչ Ստեփանոս, Վայր՝ Նոր Ջուղայ):

Սյք // **եայք** հավաքական վերջավորություններով ձևերից են բխում հետևյալ բառաձևերը՝ **վիմայց** (Բ 36), **կողակցայց** (Բ 517), «իւր **կողակցեայցն**՝ Ներգզին և Հրաթին» (Գ 196), այլ վասն ընչից և **եկեղեցայց** (Բ 289, Բ 665), «...և գրանք **ի յեկեղեցայց** գերացուցին» (Ա 317), լոյսերամ դասք **միակեցայց** (Բ 185), «և գԲաբելացուց և զամենայն **արևելէայս**» (Բ 150), «**եկեղեցեայց** լուսերն կու վառէ» (Բ 191), եօթանեքին թուղթն **կաթուղիկեայց** (Բ 806, Գրիչ, ծաղկող՝ Մովսէս կրօնաւոր, Վայր՝ Էջմիածին):

17-րդ դարի հիշատակարաններում հաճախակի կիրառություն ունեն **գրանք** (Ա 233) // **գրեանք** (Բ 205) // **գիրանք** (Բ 206) բառաձևերը, որ նշանակում են «գրքեր»: **Գրեանք** ձևից էլ աղերսվում են հետևյալ օրինակները՝ **գրենաց** (Բ 149) ձևում առկա է *եա>ե* կանոնավոր շեշտափոխական հնչյունափոխություն, մինչդեռ ուրիշ դեպքերում այդպիսի հնչյունափոխություն առկա չէ, *ե*-ին համապատասխանող հնչյունն էլ մասամբ արտահայտվել է *ի*-ով, ինչպես և նման ուրիշ օրինակներում՝ **գրեանուց** (Բ 166) // սբ. **գրիանացս** (Բ 240), բազումք **ի գրեանաց** (Ա 187):

Հրաչյա Աճառյանը, միջինհայերենյան հոգնակերտների շարքում անդրադառնալով *-տի* մասնիկին, գրում է՝ «□□□այս միևնույն մասնիկը միանալով նախորդ *վի* մասնիկի հետ՝ դառնում է *վտի*, որով ունինք քուրվտի (քույրեր)□ ճիշտ այնպես՝ ինչպես ունինք *ներ*, որ գումարն է *նի* և *եր* մասնիկների»⁴: Այնուհետև հոլովում է *քուրվտոյ* ձևով⁵: 17-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում *ու>ը* հնչյունափոխությամբ դրսևորված հետևյալ օրինակը աղերսվում է ևս մեկ հոգնակերտի՝ *-ք*-ի հավելմամբ *քրվտիք* ձևից, քանի որ հոգնակի տրականի *-ց* հոլովակազմիչով է՝ «**քրվտոցս**՝ Ուստիանէ և Էմինին» (Ա 376): *Աղբրտիք* բառաձևից էլ բխում է հետևյալը՝ **աղբրտոցն** (Ա 495): Հետագայի հիշատակարաններից մեկում էլ վկայված է սեռական-տրականի *քվեր* հիմքից կազմված

⁴ Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Ե., 1951, էջ 244:

⁵ Նույն տեղում, էջ 245:

քվերտիք-ի տրականը՝ «Քրիստոս Աստուած քո սբ. ծնաւորի բարեխաւսութեամբ ողորմեայ իմ *աղբրտոցս* և *քրվերտացս*» (Գ 130): Քոյր բառի հոգնակիի հիշյալ դրսևորումների համեմատության հիման վրա կարելի է նույնիսկ կարծել, որ առաջինում տեղի է ունեցել *վ* և *ք* հնչյունների դիրքերի փոփոխություն՝ հետևառաջություն, և ոչ թե առկա է *-վ/ի* հոգնակերտը:

Գրաբարյան դերանվանական ձևերի հետևողությամբ միջին հայերենում գոյականների փոխանցված բացառականի *-մէ* հոլովակազմիչը հետագայում պահպանվել է արևմտահայերենում⁶: Ահա հետևյալ օրինակը կիրառվել է արաբկիրցի հիշատակագրի կողմից՝ «մի՛ մեղադրէք սղալանացս, զի հոգ և տարակուս էի *ի յանիրաւ եղբարցմէ*» (Գ 172, գրիչ՝ Խաչատուր քահանայ, վայր՝ Արափկեր):

Բարբառային ուշագրավ օրինակներ են հետևյալները՝ «Յիշատակ է այս Խազտետրս տէր Կարապետին և յիւր որդոցն՝ Դաւութին և Անտոնին. արժան առնէ// և յիւր *տղերքոցն*» (Բ 259): «□□□ն երբեմն *ի գեղարէնս* գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն և անարհեստ գրչի Աւետիս անարժան երիցոյ» (Բ 714, վայր՝ Հոգոց վանք, որը, ըստ տեղանվանագիտական բառարանի, Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Անձնացիք գավառում է⁷): *Գեղարէնք* բարբառային բառաձևի կողքին ՌՄ Ղազարյանը նշել է Ջուղա բնակավայրը⁸: «□□□գայլ *քաղքունէքն*, որ մինչև ի Գուռջստան...» (Բ 194):

13-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում *փեսայ* բառը գործածվել է *-նի* հոգնակերտ վերջավորությամբ՝ *յ* վերջնահանգի պահպանումով՝ *փեսայնի*⁹: 17-րդ դարի հիշատակարանների հետևյալ օրինակներում առկա չէ *յ*-ն, որը միջինհայերենյան վաղ շրջանից ի վեր արդեն չէր արտասանվում՝ «*փեսանուն*՝ Ղայէ և Խաշերին» (Գ 116), «յետոյ *փաշանաց* փոփոխում եղաւ, հին պատրիարքն *փաշանուն* կաշառ երեւոյ» (Բ 522),

-ք հոգնակերտ մասնիկի իմաստի մթագնման հետևանք են հավելյալ *-եր* հոգնակերտի կցումով հետևյալ օրինակները. «*Վանքեր* բազում և ջաղջնի» (Բ 250),

⁶ Տե՛ս *ԷՄ Տասնորդական*, Երևան, 1990, էջ 166:

⁷ Տե՛ս *Թ. Քաղաքացիական*, Երևան, 1991, հ. 3, էջ 428:

⁸ Տե՛ս *Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան*, Հայոց լեզվի պատմության գործնական դասընթաց, Ե., 2002, էջ 40:

⁹ Տե՛ս *Լ. Հովսեփյան*, նշվ. աշխ., էջ 19:

բանքեր (Բ 315), «**Լրծքեր** բազում կայր գոմշընի» (Բ 248), «զի Քաշանու խանն Ազախ սէֆէր գնացին՝ **Ճանալքերէն** մանգուլ արին» (Բ 858):

Նկատվում է նաև հակառակ երևույթը, երբ **-ք**-ն ավելանում է **-էր** հոգնակերտին՝ **սպապերքն** (Բ 59), «Վրաց տան **բերդերքն** որ կային, Թումանիս, Տփղիս և Գօրին, Ելին յառաջ շահ Ապասին» (Ա 367):

Տարածված են **-որայք** // **-որեայք** հավաքական մասնիկներով հետևյալ բառաձևերը. **վանորայք** (Ա 206, Գ 185), **արտորայք** (Բ 212), «**զգեղորայքն** այրեց» (Ա 215), «**Բերդորայքն** դատարկ թողին» (Ա 367), **գեղաւրեայք** (Բ 247), ի վերայ **գեղաւրեայցն** (Բ 318), **վանորեայք** (Ա 392), հնչյունափոխված՝ երեք համբայ **գեղորէիքն** (Բ 329), **գիւղորէից** (Ա 265), **ի գեղորէս** (Բ 689): «**գեղաւրէիքն** և յՈստանայ մինչ ի Խօշար» (Գ 204),

Ի վերջնահանգով բառերի նմանությամբ **-աց** վերջավորության փոխարեն տրականի **-եաց** վերջավորությունն է առկա հետևյալ բառաձևերում. **մերձաւորեացս** (Բ 466), «Յոյժ **աւրհնեաց** են արժանի»¹⁰ (Բ 481), **յարդունեաց** իւրոց (Բ 360):

Տեղի բառը հիշատակարաններից մեկում **ո** հոլովման փոխարեն ենթարկվել է **ա** արտաքին հոլովման. «ի քարաժեռ դժուարամուտ **տեղեայն** ի խնդիր ականցն զանազանելոյ» (Բ 533) . կարելի է նաև կարծել, որ **տեղեայք** է եղել սկզբնական ձևը, **ք**-ն ընդօրինակությունների ժամանակ չի գրառվել, մանավանդ որ հոգնակի ներգոյականը միջինհայերենյան սկզբնական շրջանից ի վեր կազմվել է նաև հոգնակի ուղղականից **ի** նախդրով:

Որոշ գոյականներ ցուցաբերում են հոլովական բազմաձևություն: Այդ առումով աչքի է ընկնում հատկապես **քոյր** գոյականը, որը վկայություն է ստացել հետևյալ ձևերով՝ **քուէրն** (435), **քուերն**՝ Ազիզին (Բ 801), **քուէր** (Ա 116), **քուերն** (Բ 810), **քուերցն** (Ա 180, Ա 489), **քվերցն** (Ա 91, 378, 782), **հօրքուերցն** (Ա 372), **հաւրաքուերցն** (Ա 708), **քվերորդի** (Ա 359), **քվերորդցն** (Բ 782), **մաւրքուեր** (Բ 44), **մօրքուերն** (Ա 302), **հօրքուեր** որդւոյն իմոյ (Ա 192), **քիւէր** (Ա 148), **քիւեր** որդոցն իմ // նոցին **քուերն** (Ա 148), **քնէր** (Ա 92, Ա 178, Ա 238, Ա 334), **քրոջ** (Ա 189), **քուրոջ** (Ա 123, Ա 162, Ա 635, Բ 68), **քուրոչն** (Ա 373),

¹⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ)՝ **օրհն**, ի, ից. գ. նոյն ընդ օրհնութիւն:

հորքուրոջն (Բ 555), **քորոջ** (Ա 256), քորոջ (Ա 491), քուրոջն // քորոջն (Բ 91-92), «**քուրայն** և գեղբարքն իւր» (Բ 44), **քենն** Ղզլարբեկուն (Բ 13), իւր **քաւրն** (Բ 314):

Նշված ձևերն էլ իրենց հերթին բազմաձևության հիմք են տալիս նաև հոգնակի թվի դեպքում. հոգնակի ուղղականի ու հոգնակի հայցականի տարբեր հիմքերից կազմություն՝ **քորք** (Ա 324), քորքն իւր (Ա 324), զքորս իւր զԽրմըզ և զՄարգարիտ (Բ 140), ցեղիցն մերոց և ամենայն զարմի, **զքորքն** իմ, դուք յիշեալ լիջիք ի դպրութիւն կենաց, Ջատկին կիրակին ձեռնադրեցին զտէր Մելքեսէթն (Գ 4), գերկոսին **քուրքն** իմ (Ա 132), **քուէրք** (Ա 338), քուէրքն իւր (267), զքուէրքն իմ (Ա 43,12), քվերքն իւր (Բ 765), հայրաքուէրք, մայրաքուէրք (Բ 141), զհորքւէրքն իմ (Ա 435), զքւէրքն (Ա 316), զհորաքորսն (Բ 433), **քէրք** (Բ 449, Բ 491), զքէոսն (Բ 492). վերջիններից էլ ծագում են հետևյալ թեք ձևերը. իմ **քէրց** Ջանադին և իւր որդւոցն (Բ 635), քերցն իւրոց (Ա 77), **քէոցն** (Բ 808), **քվէրացն** (Ա 262, Ա 334), **քնէրցն** (Ա 408, Բ 353):

Ձուգաձևությունները հաճախ հանդես են գալիս կողք կողքի, ինչպես՝ «**քորոջն**՝ Հոփսիսիմէ և միւս **քենն**՝ Գոհարին» (Գ 31):

Քաւր բառաձևը հավանաբար կազմվել է *մայր*, *հայր* և *եղբայր* բառերի համապատասխան ձևերի համաբանությամբ՝ «իւր **հաւրեղբաւրն**՝ Ուղուրլուին, եւ իւր **քաւրն**՝ Մարթապային» (Բ 314): Կարելի է կարծել, որ **քուէր/ք/** և վերոհիշյալ **տղէրք** բառաձևերն էլ կազմվել են *ուստր*, *դուստր* բառերի *է* ներքին թեքման ձևերի նմանողությամբ:

Այնուհետև նկատվում են հետևյալ զուգաձևությունները՝ **պապուն** (Բ305), պապուս (Ա 395) // **պապոն**՝ Մարտիրոս քահանային (Բ 21), **պապոյն** և **մամուն** (Ա 52, 302), **մամոյն** (Բ 360), **կողակցուն** (Ա 577) // **կողակցին** // **կողակիցին** (Բ 418) // **կողակցոյն** (Բ 231), կողակցոյն (Ա 390, 810) // **կողակցոն** (3 անգամ, Ա 610), կողակցոն (4 անգամ, Բ 255) // **կողակցոյն** (Բ 314) // **կինակցին** (Ա 208) // **կենակցուն** (Ա 620, 623) // **կենակցոյն** իւրոյ (Ա 434), **իրիցուի** (Բ 383, 408, 561, 791), իրիցւի (Բ 33) // **երիցւի** (Բ 263, 560) // **իրիցի** (Բ 222), իրիցիս (Բ 297) // **իրիցոյս** (Բ 301) // **երէցուս** (Բ 699) // **աւագիրիցուն** (Բ 505), **իրիցուէս** (Ա 117) // **երիցուվէս** (Բ 283), յետ **մահուն** (Բ 182) // **մահոյ** (Բ 253), **որդւոցն** (Բ 287) // իւրան Մուրատ **յորդացն** այս անուն... (Բ 414), **յորդացն** (Բ 417),

եղբայրցն (Բ 72) // *եղբորցն* // *եղբարցն* (Բ 496), *հրիցկինին* (Բ 293, 339), *եղիցկնչս* (Բ 445) // *եղիցակնոջ* (Բ 788), յայս *տեղոջ* յիշեա (Բ 438) // *տեղուս* (Բ 342), *գեղիս* // *գեղջի* (նույն տեղում, Ա 363), *պարոնտիրի* եղբորն (Ա 386), պարոնտիրին (Ա 697) // *պարոնտիրոջն* (Ա 460), *պարոնտէրին* (Բ 702), «ի խնդիր աստուածայսէր և բարեմիտ *տանուտրոջն*» (Ա 69), *տանուտրոջն* (Բ 212, 480), տանուտրոջ (Ա 95): «Ես անպիտան մեղօոր Պետրոսն տետրս արետ Շիրագ քաղաքում, ով կար/դ/այ, արժանի լնի *տեսուն* Քրիստոսի, թէ ողորմի ասի գրողացս» (Ա 275) // Աստուծոյ *տեսուն* արժանի արասցէ (Ա 320), «քո սբ. *տիսայդ* արժանի արա» (Ա 144):

Ինչպէս հայտնի է, գրաբարում *ի* հանգով հիմքերի վերջնահնչյունը թեք հոլովներում փոխվել է *ւ*-ի, սակայն միջինհայերենյան շրջանում *ի* վերջնահնչյունը պարզապէս ընկել է: Այս երևույթը հիշատակարաններում վկայված է բազմաթիվ օրինակներով: Այն համակարգային փոփոխության հետևանք է՝ *եկեղեցոյ* (Ա 137, 287, 427), ի մէջ *եկեղեցոջ* (Բ 649), *եկեղեցոյն* խազնան (Բ 651), *եղբարորդոյն* (Բ 140), քիւեր *որդոցն* իմ (Բ 148), «յիշատակ *հոգոյ* իւրոյ» (Բ 207), *հոգոյ* զաւակ (Բ 89), *հոգոցն* (381), ամբիժ *աղաւնոյ* (Բ 449), միոյ *ողորմոյ* (Ա 105), ըստ *արժանոյն* (Ա 343), արփիփայլ *րաբունոյն* (Ա 117, 220), *գերոյ* տէր (Բ 56), «զարդարեցաք *ոսկով* և լազուարդով» (Բ 112), յայսմ *տարոջ* (Գ 104):

Որոշ դեպքերում նկատվում է սեռական - տրականի ձևում հոլովիչից առաջ չպատճառաբանված *ւ*-ի առկայություն: Եթե նախորդը լեզվի բնականոն զարգացման, այն է՝ պարզեցման, կրճատման հետևանք է, ապա վերջինս պայմանավորված է գրաբարյան ձևերը լավ չիմանալով հանդերձ գրաբար գրելու ձգտումով՝ *տիկնոջն*, *ննջեցելոց* (Բ 408, Գրիչ՝ Սիմոն երեց, Վայր՝ Լով), ի լուսակառուց *յաթոռոյն* (Բ 806), *աներոջ* (Բ 807), գեղեցիկ *երանգլոց* (Բ 566):

Յեղ բառը գրաբարում ենթարկվել է *ի* հոլովման, հետագայում՝ նաև *ու* հոլովման, որ և արձանագրվել է 13-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում, որը նկատել է

ԼԸ հովսեփյանը¹¹: Բացառականի է հոլովակազմիչից առաջ, ինչպէս հայտնի է, *ու* /*ւ*, վ/-ն պահպանվել է *ու* արտաքին թեքման որոշ բառերում: Այդպիսի

¹¹ Տե՛ս նշվ՞ աշխԸ, էջ 29-30:

դրսևորմամբ է առկայացել *ցեղ* բառը 17-րդ դարի հիշատակարանում՝ «Անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրոյս, երկու և երեք աշակերտի բան է, վասն այն *ցեղուէ* ցեղ է, մէկ գրիչ չէ» (Բ 368, Գրիչ Ստեփանոս, Վայր՝ Նոր Զուղայ):

Հետևյալ օրինակներում գրաբարյան ներքին թեքման բառերը գործածվել են *n* արտաքին հոլովմամբ՝ ամենայն հավանականությամբ որպէս գրաբարյան գեր-ճշգրտության հետևանք՝ «*ամատնոյն* արն էր» (Բ 76), «որդոյս Խանպէկին, և *թոռնոյս* Մինասին» (Բ 40): Մեր կարծիքով՝ քանի որ գրաբարյան *n* արտաքին հոլովումը հետագայում չի պահպանվել, գրաբարին ոչ քաջատեղյակները տարբեր բառեր, այդ թվում և ներքին թեքումով, ենթարկել են *n* հոլովման՝ դրանք կարծելով գրաբարյան ճշգրիտ ձևեր: Հավանաբար նույնպիսի հանգամանքներում է ձևավորվել *քրիստոնէայ* (*քրիստոնէի*) բառի հետևյալ ձևը՝ «ի տուն աստուածասէր *քրիստոնոյն* Վարդիկին» (Ա 97), ինչպէս նաև՝ *թոռոյն*՝ «որդոյն՝ Պաղտասարին, *թոռոյն*՝ Վարդանին» (Ա 754):

Մի շարք բառեր ստացել են կրկնակի հոլովակազմիչ՝ հավանաբար նախորդի հոլովական իմաստի չգիտակցման հետևանքով՝ «զամենայն թու/տ/ս *սուլթանիայ* ձրի շնորհեաց» (Բ 55), ընդ *աղբերին* (Բ 54) // *աղբիրի* (40), *դստերին* (Բ 347), «և իւր *դստերին*՝ Սթըլպնաթին» (Բ 366): «...որ էր աւարտ գրոյս աւաք հրէց այսմ *գեղջի*» (Բ 363), «յետոյ *ճալալուին* ժամանակն վերուցած» (Ա 538), ի *մենջէ* (Բ 470), «ևս առաւել ի Գրիգոր Տաթևացոյ *քաղւածոյէն*» (Ա 701) , «...գնեցի ի հալալ *վաստակոցէն*, դառն ժամանակի որ իրեզ տարի խիստ դժար սով էր» (Ա 262), «պղերզ գրչի Յակոբ *երիցւի*» (Բ 263) (Բ 560) // *իրիցուի* (Բ 383, 408, 561), «Դարձեալ յիշեցէք Խանումն, Յակոբն, □□□ իւրեանց *ամէնեցունին*» (Գ 225):

Հետևյալ օրինակներում սեռական-տրականի ձևին ավելացված *-այ*-ը կարելի է դիտել որպէս *ա* որոշյալ հոդ, քանի որ այդ երևույթը առկա է որոշ բարբառներում, ուղղակի ավանդաբար գրության մեջ արտահայտվել է նաև *յ*-ն «...ով ընթերցողք աս իշայտակս ողորմիա ասացէք իմ *հորայ* մղտիսի Յոսուպին և իմ *ծնողացայ* մղտիսի Վարթիսաթուն» (Ա 211), «արծաթէ խաչ մի իմ *աներոջայ* Խաչատրին» (Ա 745):

Հիշատակագիրները հիշատակարանների վերջում հաճախ գրում են, որ տվյալ ձեռագրից օգտվողները «Տէր ողորմեա»-ով հիշեն իրենց հարազատներին: *Ողորմեա* բայաձևը, որը տվյալ պարագայում գոյականի արժեք է ձեռք բերել, հոլովիչից առաջ, հոլովման օրինաչափությանը համապատասխան, պետք է ենթարկվի *եա > է / է /* հնչյունափոխության, ինչպես հետևյալ դեպքում է՝ *ողորմէի* (Բ 194): Բայց ավելի հաճախակի գործածություն ունեն անհնչյունափոխ ձևերը, ընդ որում՝ հաճախ *է* ձայնավորին փոխարինում է *ի*-ն՝ *ողորմեայի* (Ա 557) // *ողորմիայի* (Բ 134), Տէր *ողորմեաի* (Բ 289, 313, 597), *ողորմիաի* (Բ 343): Վկայվել են նաև առանց *է / ի /*-ի օրինակներ, ինչպես՝ *ողորմայի* (Ա 687, 544), վասն միոյ *ողորմայի* (Ա 550): Մի շարք օրինակներում էլ հոլովման ժամանակ չի պահպանվել *եա* երկբարբառը, կամ պարզապես այդ ձևերը աղերսվում են ըղձական եղանակի *ողորմի* (Աստված ողորմի) բայաձևից՝ *ողորմի* (Ա 119, Ա 551, 520), Տէր *ողորմի* (Բ 590), «յիշեցէք միով *ողորմի* տեսողք սորին և վայելողք զսայ, և Աստուած յիշէ զյիշողքդ» (Գ 154), միոյ *ողորմոյ* (Ա 626), «միոյ *ողորմոյ* արժանի առնէք զիս» (Ա 105), «մի բերան ողորմոյ արժանի առնէք» (260): Ըղձական եղանակի *ողորմիս* բայաձևի փոխանվանական կիրառությամբ էլ առկայացել են հետևյալները՝ «*ողորմիս* ասացէք» (Բ 5), «Առ ձեզ գոչեմ աղերսալի, Վասն միոյ *ողորմիսի*» (Ա 592), «որ միով *ողորմիսի* յիշեսջիք...» (Ա 703):

Հոլովման ժամանակ բառավերջյան *այ* երկբարբառի՝ բարբառներում տարածված անկման երևույթներ են նկատվում հետևյալ բառաձևերում՝ Հայր *մեղի* (Բ 518), հմմտ՝ «Քրիստոս որդիի և Հայր *մեղայի* յիշէք ի Քրիստոս» (Ա 124), Հայր *մեղաի* (Ա 472), «յիշէք զիս մի Հայր *մեղայիմն*» (Գ 209), «զփեսայն ի հարսնէ և հարսն *ի փեսէ*, զայր ի կնոջէ և կին այրէ» (Բ 653), *փեսին* (Բ 299, Բ 360), *աբեղի* (Ա 186, 709 կն), աբեղիմ (Բ 208), *տղին* (Ա 319), տղի (Ա 519), «Եւ կամէի ի Լէհաց տունն երթալ կնկնով, *տղով* և ի հոն տեղ մի կամ ի գյուղ մի մինչև ի մահ կենալ» (Ա 415), ի մէջն այս *տղոցն* (Ա 555), *փաշին* (Ա 95), *խաճի* (Ա 743):

Է՞մ Մկրտչանը իր աշխատություններից մեկում, ընդհանուր գծերով անդրադառնալով ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվական իրողություններին, իրավացիորեն

նշում է, որ ամեն հաջորդող դարի հիշատակարաններում հիշատակագիրներն աստիճանաբար ավելի շատ են տուրք տվել իրենց կենդանի խոսվածքին՝ հաղորդելով կենցաղային մանրամասներ¹²:

Առանձնակի հետաքրքրություն ներկայացնող բարբառային իրողությունները, ցավոք սրտի, մեծ մասամբ դրսևորվել են կարճառոտ հիշատակարաններում, որոնցում սովորաբար չի նշվել հիշատակագրի ծագումը: Վերոհիշյալ մի շարք օրինակներ ակնհայտորեն չիմացաբար են դրսևորվել անսովոր ձևերով: Դիտարկված բառաձևերի մեծ մասն էլ սովորական է նաև արդի բարբառային-խոսակցական հայերենի համար: Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրությունների ընթացքում ինչ էլ վերհանվի և բացահայտվի, որոշակի ներդրում կլինի հայոց լեզվի պատմության և առհասարակ հայերենագիտության համար:

Хачатрян Валентин

НАН РА институт языка

Некоторые грамматические реалии в колофонах рукописей 17-ого века

В статье рассматриваются нерегулярные и неправильные грамматические формы, которые встречаются в колофонах рукописей. Наличие этих форм в поэзии обусловлено искусственным вмешательством переписчиков для сохранения рифмы и ритма, в прозе эти формы образовались аналогично другим формам.

Khachatryan Valentin

Institute of language of NAS RA

Grammatical Realities in the 17-th Century's Handwritten Colophones

In this article are considered irregular and wrong grammatic forms, which meet in hishatakarans of manuscripts . The avalibility of these forms in the poetry is caused by artificial intervention of witters for conservation of rhyme and rhythm. In the prose these forms were formed by analogy of other words.

¹² Տե՛ս **ՀԺ Մկրտչյան**, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, ԵՊ, 1980, էջ 62-71: